

Рецензия

на дисертацията на Красимира Криворова

"Невъзможните светове във философията на XX век"

за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“ в
направление 2.3 Философия (Философия на Новото време)

от проф. дфн Александър Кънев

Дисертационният труд на Красимира Криворова е в обем от около 350 стандартни страници и се състои от увод, три глави, заключение и библиография. Последната съдържа общо 148 заглавия на български и английски езици.

Представеният дисертационен труд изцяло удовлетворява изискванията за придобиването на научната и образователна степен „доктор“. Темата е изключително актуална и е разработена с ерудиция и професионализъм, като дисертантът показва чудесно познаване на литературата. Ще се спра на главните достойнства на дисертацията, за да обоснова положителната си оценка.

Възможните светове са централна тема и основен методологически инструмент на съвременната аналитична философия. Понятието за тях играе решаваща роля не само за развитието на модалната логика през втората половина на XX век, но също и на метафизиката, философията на езика, епистемологията и други водещи философски дисциплини. Ала концептуалната и методологическата им употреба има някои съществени ограничения – тя е непродуктивна например в хиперинтензионални контексти, в частност при анализа на изказвания за невъзможни обекти. За да се реши този проблем, се ражда и разработва идеята за невъзможните светове и тя става все по-дискутирана през последните десетилетия. В България вече има изследване, посветено на невъзможните светове (вж. Ангелова, Д. *Възможните и невъзможните*

светове в съвременната логика). Целта на дисертационния труд на Красимира Криворова е да дискутира понятията за невъзможност и невъзможни светове „в един по-широк философски контекст“ (стр. 7). Така той запълва една очевидна празнина в родната литература.

По-широкият философски контекст, визиран от дисертантът, има две измерения: историческо и систематично. Задачата първо е да се очертае историята на понятията за възможност и невъзможност от Аристотел до наши дни. Тя се реализира в първите две глави, които впечатляват с обхвата и задълбочеността на представената историческа реконструкция. Да се схванат в основанията им и да се изложат по един ясен, стегнат и добре структуриран начин модалните концепции на толкова различни мислители като Аристотел, Лайбниц, Кант, Хегел, Крипке и Люис е само по себе си вече солидно постижение. Но работата има и систематично измерение: тя извежда на преден план и въпросът за отношението между различните видове (не)възможности: логическа, метафизическа, физическа и пр. Дискутира се дали те могат да се подредят йерархично и според какви принципи. Това несъмнено придава допълнителна тежест на представеното изследване.

Първа глава проследява линиите на континуитет и дисконтинуитет в схващанията за възможност и невъзможност при Аристотел, Лайбниц, Кант и Хегел. Акцентът при реконструкцията на Аристотеловите възгледи за модалните понятия е върху темпоралната им интерпретация. Така невъзможното се разбира като „онова, което не е било, не е и няма да бъде в никой момент от времето“ (стр. 22). Същевременно Аристотел клони към привилегироване на метафизичната спрямо логическата възможност (стр. 12). Тъкмо на тези два момента в концепцията на Аристотел се противопоставя Лайбниц. Но преди да премина към начина, по който Красимира Криворова коментира възгледите на Лайбниц, бих искал да отбележа, че дискусията на Аристотеловото разбиране за модалните категории и в частност за възможността и невъзможността би спечелило от разглеждането му в контекста на неговия есенциализъм. В последните години се забелязва силна аристотелианска тенденция в

аналитичната метафизика и се отделя доста внимание на връзката между модалност и същност и по-конкретно на перспективата да се фундират модалните категории в същността на нещата. Водещ представител на тази тенденция е Кит Файн (Ню Йорк), който е и сред най-значимите фигури в съвременната (англоезична) философия. Въпросът за връзката между същност и (не)възможност при Аристотел е важен и с оглед на разработваните и дискутираните в момента аристотелиански алтернативи на семантиката на възможните светове (например в Warmke, C. „Modal Semantics without Worlds“, in: *Philosophy Compass* 11 (11): 702-715; Warmke, C. „Modal Intensionalism“, in: *Journal of Philosophy* 112 (6): 309-334).

Сега към Лайбниц, на когото предприетата от Красимира Криворова мащабна историко-философска реконструкция отделя подобаващо място. Неговата философия на модалността не само вдъхновява създаването на семантиката на възможните светове, но продължава да бъде широко дискутирана в съвременността. Затова и закономерно е изведена на преден план в историята на модалните концепции. Представеният анализ впечатлява със своята дълбочина и прецизност. Красимира Криворова успява да покаже по убедителен начин как модалната философия на Лайбниц се формира и развива като критика и отговор на детерминистката визия на Спиноза и по-общо като решение на проблема за свободата. Задачата, която решава Лайбниц, е двустранна: (1) да разкрие защо и как не всички възможности се реализират (как метафизически е възможна свободата на волята) и (2) защо възможностите, които бог реализира, конституират най-добрия възможен свят, без този свят да е метафизически необходим. За тази цел Лайбниц придава ключова роля на понятието за съвъзможност и разграничава абсолютна от хипотетична невъзможност. Важно при това е, че Лайбниц не се опира на възможните светове като методологически инструмент, както правят редица последователите му през XX век, а подхожда интензионално: хипотетично невъзможното не е въпрос на отсъствие в един, много или всички възможни светове, а на несъвместимост с „нещо

необходимо или с основанието, което прави нещата да са, вместо обратното, тоест с Бог“ (стр. 54). Има безкрайно много други възможни светове, но те са неосъществими – не поради своята природа, т.е. поради несъвместимост със самите себе си, а защото са несъвместими с природата на бог и начина на упражняване на свободната му воля. Следователно абсолютно невъзможното е това, което е невъзможно *per se* – поради логическа несъвместимост на определенията му. Ако нещо е логически непротиворечиво, то е метафизически възможно, а ако е логически противоречиво, то е метафизически невъзможно. Така принципът на непротиворечието се оказва върховен принцип на метафизически (не)възможното.

В следващите части на първа глава се реконструират и коментират възгледите на Кант и Хегел за модалните категории и в частност за невъзможността. Дисертантът коректно представя радикалните следствия от Коперниканския обрат на Кант за модалните му възгледи. (Не)възможността започва да се обвързва вече не с природата и фундаменталните условия на съществуване на нещата изобщо, а с природата и фундаменталните условия на тяхното познание. Определено с по-голяма симпатия се представят и коментират възгледите на Хегел, като авторът се ангажира с позицията, че неговата концепция за модалните понятия е най-пълна и задълбочена. Аз бих се съгласил, че модалната метафизика на Хегел може да бъде продуктивно използвана за развиване на алтернативи на семантиката на възможните (и невъзможните) светове. Робърт Брандъм работи тъкмо в тази посока. Но ми се струва същевременно, че концепцията на Хегел е по-неясна от тези на Лайбниц или на Кант. Докато при Лайбниц е ясно какво и защо е абсолютно (метафизически) необходимо, при Хегел случаят, изглежда, не е такъв. Дори и да е ясно, че абсолютната идея и нейните категориални определения са абсолютно необходими, не е достатъчно ясно, ако не греша, какви са основанията за това. Пределните основания на необходимостта и невъзможността остават малко или повече обвити в мистерията на битието на субстанцията-субект.

Втората част на дисертацията дискутира отделните етапи от развитието на модалната логика през XX век и съпровождащите ги философски дебати. Първо се представя зараждането и разгръщането на синтактичната традиция във връзка с усилията на Кларънс Люис да се реши проблема с материалната импликация. Коректно са описани различните системи на модалната логика и тяхната взаимовръзка. Накратко са реконструирани и критиките на Куайн срещу квантифицирането в модални контексти. След това се преминава към семантичната традиция, като водеща роля в този етап на развитието на модалната логика играят революционните работи на Крипке, които убедително я защитават от атаките на Куайн и разработват семантиката на възможните светове. От особено значение за възраждането и развитието на модалната метафизика е реабилитацията на понятието за метафизична необходимост и разграничаването му от понятията за аналитичност и априорност в *Име и необходимост* на Крипке. Дисертацията се спира съвсем сбито на аргументацията на Крипке за тези разграничения, като може би е трябвало да ѝ отдели повече внимание. Но пък е отделено достатъчно внимание на усилията на Крипке да демистифицира понятието за възможни светове и да го дефинира по непроблематичен начин. Въз основа на неговите възгледи е предложено и определението за възможни светове, което се използва по-нататък в дисертацията: „възможните светове представляват *максимални* или *тотални*, или *пълни описания на състояния* на начина, по който светът може да бъде, в смисъл, че тези описания трябва да определят всичко, до което се отнасят, тоест принципно да могат да приписват истинност или неистинност на всяко изказване, което може да се направи за това описание или, с други думи, да се подчиняват на принципа на бивалентността“ (стр. 132). Определянето на възможните светове като описания цели да избегне реифицирането им à la David Lewis, но определено също има своите трудности. Например нормално е да се смята, че действителният свят също е възможен свят, но би звучало странно той да се третира като описание (или множество от пропозиции).

По-проблематично обаче звучи определението на предмета на описанията: „състояния на начина, по който светът може да бъде“. Струва ми се, че тук не съвсем сполучливо се свързват различни дефиниции на възможните светове: като състояния на нещата или реалността (срв. van Inwagen, P. *Ontology, Identity, and Modality*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001, pp. 67-70) и като начини, по които светът може да бъде. Това обаче не се отразява съществено на по-нататъшното разгръщане на изследването.

След като първите две части са подготвили историко-философски и систематически почвата за дискусия на невъзможните светове, третата част преминава собствено към нея. Първо се анализират различните смисли на невъзможност и техните отношения. Водещо при анализа е наблюдението, че различните видове невъзможност – логическа, метафизическа, физическа и контекстуална – се различават по своята рестриктивност, като най-рестриктивно е понятието за контекстуална невъзможност, а след това идва понятието за физическа невъзможност. Така нещо може да е контекстуално невъзможно, дори и ако е физически възможно, или пък може да е физически невъзможно дори и ако е метафизически или логически възможно. По-спорно е как се отнасят логическа и метафизическа невъзможност. Обичайно за по-малко рестриктивно се смята понятието за логическа невъзможност: нещо може да е метафизически невъзможно (например наличието на празен свят), дори и ако е логически възможно. Красимира Криворова се заема с трудната задача да аргументира, че и обратното е напълно мислимо: логически невъзможното да е метафизически възможно. Решаваща роля при това играе различаването между логическо и метафизическо, както може да се съди от следния пасаж:

„Въпросите обаче дали бог е смъртен, дали може да възкръсне, дали има действие без причина, дали има ангели и зомбита, дали има или няма свят, дали наистина има кръгъл квадрат и дали нещо може и не може да бъде такова, каквото е едновременно не зависят от логически положения и закони, независимо дали се съгласуват или не с тях. Природата и

същността на нещата не почива на логически обусловености. Значи и не можем да съдим за тяхната възможност или невъзможност от гледна точка на логиката, а трябва да намерим чисто метафизически критерии, които са по-малко рестриктивни от логическите.“ (стр. 153)

Проблемът е, че този аргумент предполага разликата между логическо и метафизическо, без, ако не греша, тя да е дефинирана или обяснена ясно в текста. Изглежда, имплицитно се допуска, че логиката (може да) се отнася само до определени неща (най-вече неща, които имат истинностни стойности – като мисли, изречения, пропозиции, теории и пр.), а не до нещата изобщо или реалността като цяло, което е характерно за метафизиката. Това би обяснило категоричното твърдение, че „природата и същността на нещата не почива на логически обусловености“. Подобно разделяне на логика и (пред- или извън-логическа) реалност обаче би било съмнително не само за последователи на Аристотел, Лайбниц, Куайн, Крипке и Д. Люис, но също и за критици на традиционната (или трансцендентната) метафизика като Кант, Хусерл и ранния Витгенщайн. За Кант нещата сами по себе си също се подчиняват на принципа на непротиворечието, а според *Трактата* всички възможни факти – и съответно светове – са в логическото пространство. Това не означава, че допускането на реалност, която трансцендира законите на всяка възможна логика – налична или все още несъздадена – е изначално несъстоятелно, а, че то се нуждае от сериозна дискусия, започваща от експликация на понятията за логика, метафизика, реалност, върху които по принцип липсва широко съгласие. Тук е добре да се обърне внимание и на още нещо. Дори и законите на никоя логика да не са универсални метафизични закони, законите на отделните логики биха могли да бъдат локални метафизични закони – на определени сфери или страни на съществуващото. Така дори и ако никоя логика не е логика на реалността изобщо, това не означава, че няма никакви логически ограничения за съществуването на отделните реалности, освен ако не допуснем, че всички те са изцяло противоречиви и значи тривиални. Тоталното разминаване между логика и реалност изглежда възможно

само чрез тотална противоречивост на реалността. Ала съдейки по нашия опит, всички известни ни сфери на реалността не са (тотално) противоречиви. И тъкмо поради това е уместно да се допуска, че нещата имат природа. Ако всичко е всичко и същевременно с това нищо, то надали е смислено да се говори за природа на нещата. Освен това би могла да се аргументира позицията, че (1) наличието на реално противоречие не е нещо безусловно възможно и (2) тоталната противоречивост би била саморазрушителна – в смисъл, че би унищожила условията за собствената си възможност – например разликата между това нещо да *е* и да *не е* (така и така).

След размишленията върху различните смисли на невъзможността и двата възможни начина за тяхното йерархизиране според отношението между логическа и метафизическа невъзможност, Красимира Криворова преминава към разглеждане на природата на възможните и невъзможните светове. Природата на възможните светове се определя според условията, които трябва да удовлетворят. Различни концепции формулират различни условия, но две от тях изглеждат общозадължителни: максималност и консистентност. Съответно невъзможните светове са светове, които не удовлетворяват едно или повече от необходимите условия на възможните светове. В зависимост от степента на неудовлетворяване на условията могат да се разграничат различни видове невъзможни светове: немаксимални, (локално) противоречиви, немаксимални *и* (локално) противоречиви, нарушаващи всеки възможен логически закон, и пр.

С това въпросите относно природата на (не)възможните светове не са изчерпани. Дисертацията умело ни въвежда в дебатите около техния онтологичен статут, като на преден план е изведено противоборството между две по-общи позиции – посибилизъм и актуализъм. След това е отделено внимание на различните неklasически логики на невъзможните светове: „логиките на формалната непоследователност, дискусивната или дискурсивна логика, адаптивните логики, логиката на свръхоценяването, логиката на оценяването на по-ника степен и релевантната логика“ (стр. 247). Накрая е дискутиран и особено важния въпрос за многообразните

приложения на невъзможните светове. Всички тези теми са разгледани ерудирано и професионално.

Отлично впечатление прави и фактът, че представените реконструкции, анализи и коментари се облягат на завидно познаване на първичната и вторичната литература. Немалко от цитираните изследвания са от последните няколко години. Стилът на дисертацията е много добър, изказът е ясен и аналитичен. Като цяло Красимира Криворова се е справила отлично с поставените задачи, макар че те са доста трудни и мащабни, особено в историко-философски план.

Бих искал да поставя накрая и един въпрос към дисертанта. Как точно се мисли отношението между логически и нелогически обусловености (закони)? Може ли да има обусловености, които са напълно независими от каквито и да е логически обусловености?

Авторефератът правилно отразява съдържанието на дисертационния труд и направените в него приноси. Дисертантът има предостатъчно публикации по темата на дисертацията. Спазени са законовите изисквания по документацията и процедурите. Нямам съвместни публикации с Красимира Криворова.

Заключение: дисертационният труд на Красимира Криворова е ерудирано и професионално проведено изследване върху особено актуална тема и притежава всички необходими достойнства, за да бъде положително оценен. С оглед на това препоръчвам на уважаемото жури да присъди на Красимира Андриянова Криворова образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 2.3. Философия (Философия на Новото време).

29.04.2017, гр. София

проф. дфн Александър Кънев